

Пиріг Р., Тельвак В.

Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон: Олді-Плюс, 2021. – 572 с.

Великі історики багатьох європейських народів жили і творили в XIX ст., яке було одночасно і «віком націй», і «віком істориків». Найбільш видатний український історик Михайло Грушевський став свідком присмерку «віку істориків», проте, як чимало його європейських колег по цеху в недалекому минулому, став і літописцем, і співтворцем власної нації. Йому судилося пройти непростий шлях осмислення її драматичного та звивистого історичного буття, стояти біля витоків національного усталення на зламі століть, вибудовувати, дуже часто самотужки

наштовхуючись на запеклий опір ворогів та нерозуміння друзів і однодумців, її шлях «до раю», якого українці, на думку М.Грушевського, ніколи не мали і на який заслуговували.

Спільна праця Руслана Пирого та Віталія Тельвака, присвячена постаті й добі М.Грушевського, з перших рядків заохочує читача до поглибленого прочитання його життєвого шляху. Вже вступні тези авторів про унікальність їхнього героя, зокрема про винятковість «універсальності національного служіння» на тлі когорти «будителів» нашого народу та його «почесній» і водночас «складній» ролі першого лідера постають із небуття України (с.7) промовляють про концептуальну спрямованість тексту і налаштовують на очікування ґрунтовної і нетривіальної розмови про нашого найбільшого історика. Зрештою, такі очікування є логічними й через те, що й Р.Пиріг, і В.Тельвак належать до кола провідних дослідників заявленої проблематики, а рецензована праця є, очевидно, певним підсумком їхніх тривалих студій в цій ділянці.

На цілком слушну думку авторів, «сьогоднішнього читача М.Грушевський цікавить не лише як учений і політик, але також як українець, котрий жив у важку добу життя його народу. Адже життєві успіхи та поразки М.Грушевського нерідко були здобутками й невдачами його співвітчизників» (с.8). Тому для них ішлося не про звичайне для біографістики відтворення внеску Михайла Сергійовича в ту чи іншу ділянку політики, культури чи науки, а про показ «складності, а подекуди й конфліктності сприйняття його ідей сучасниками» (с.8). Як здається, Р.Пиріг і В.Тельвак продемонстрували не лише вміння ставити амбіційні завдання, а й не менш професійно їх розв'язувати. Текст книги засвідчує, що автори вільно почуваються в «голографії» життєвого і творчого шляху М.Грушевського, їм знайомі найдрібніші деталі, пов'язані з ідеями, людьми, інституціями, суспільними та політичними обставинами, в яких судилося провести життя Михайлові Сергійовичу. У ній рівною мірою розкриті й питання «феноменології», і питання «соціальної фізики» їхнього героя – і складні духовні шукання, й драматичні повороти його долі. Водночас сам жанр, в якому написано книгу, вимагав поєднання наукової достовірності, знання і розуміння «фактажу» й контексту з белетристичною майстерністю. Власне, добрий, не переобтяжений академічною лексикою стиль також належить до прикметних ознак рецензованої праці. А ще варто наголосити на наповненості тексту книги значною кількістю ілюстративного матеріалу, у тому числі «ексклюзивного», починаючи від мало відомих світлин юного, зрілого та літнього М.Грушевського, членів його родини, діячів його доби і закінчуючи зображеннями карикатур на історика й фотодокументів, які засвідчують кримінальні переслідування Михайла Сергійовича, яких зазнавав від різних непримирлимих до українства влад.

Структурно праця Р.Пирога й В.Тельвака вибудована у проблемному ключі, що, безперечно, посилює її пізнавальну цінність. Водночас, очевидно, що автори не проігнорували й конвенційні серед дослідників часові маркери біографії М.Грушевського, які покладені в основу архітектоники тексту – його поділу на дев'ять розділів. Проте і тут вони не обійшлися без «ноу-хау», впровадивши спеціальний розділ про трагічну долю рідних Михайла Сергійовича після його відходу у Вічність (розд.9), а замість післямови подавши насичене соціологічною інформацією та цікавими інтерпретаціями дослідження про сприйняття М.Грушевського в суспільній свідомості сучасних українців. В цій же завершальній частині книги наведено змістовний ілюстративний ряд з фотографіями найбільш важливих на сьогодні місць пам'яті про М.Грушевського в Україні (с.547–559).

У рецензованій праці крок за кроком, детально простежено життя й діяльність видатного українця: від родоводу та появи на світ майбутнього визначного українського діяча у провінційному Холмі до передчасної смерті від несподіваного захворювання в умовах фактичного заслання в більшовицькій Росії.

Автори зуміли показати чинники формування М.Грушевського як людини (з наголосом на винятковій ролі родини) і громадського діяча, окреслити риси його психічного складу та світогляду, головні віхи перетворення М.Грушевського з перспективного молодого вченого й українолюбця на провідного українського історика, лідера українського національного руху, напрями його подальшої наукової, науково-організаційної, громадської, політичної активності в дореволюційній, революційній, еміграційній та радянській періоди життя. Примітною ознакою книги став інтерес авторів до приватного простору видатного історика в його зміні та широкій гамі виявів – від звичок Михайла Сергійовича до клопотів зі здоров'ям найближчих родичів. Уже в перших розділах читач бачить складну особистість, яка мала чималі амбіції та щирі прагнення, а ще – неймовірну працьовитість та потужні інтелектуальні здібності для шляху, який вибрала вже в юнацькому віці – служити знедоленій Україні. Масштаб постаті та її намірів спричиняв і парадоксальні досягнення М.Грушевського, реалізацію здавалося б нездійснених його планів, формування навколо нього ореолу виняткового науковця й українського діяча, так і конфліктні ситуації, непорозуміння, звинувачення і т. ін. При тому автори не намагаються ставати однозначно на бік М.Грушевського, судити про його діяльність в шкалі моральних цінностей або у сенсі відповідності тогочасним викликам, які стояли перед українським суспільством чи державою. Наприклад, досить часто наводяться неприхильні до М.Грушевського відгуки його сучасників. Отже текст Р.Пирога й В.Тельвака переважно має відкритий, діалогічний характер. Авторі розкривають здебільшого лише суб'єктивний сенс і суб'єктивну логіку поведінки свого героя, як вони їх побачили, водночас ніби запрошуючи читача до самостійних роздумів і заохочуючи його до власних висновків про позицію, правоту чи помилки визначного українського діяча в розрізі загальнонаціональних інтересів.

Відчутно, що книга написана знавцями джерельної грушевськіани. Текст насичений (проте аж ніяк не перенасичений) важливими цитатами з джерел, зокрема его-документів, які істотно посилюють авторські судження. Крім того, такий прийом відкриває перед читачем можливість заглибитися в тканину повсякдення М.Грушевського, подивитися на його світ очима його сучасників, побачити у ньому звичайну людину, яка, окрім зосередженості на «великих» проблемах своєї доби, знаходила час на приватні справи, відпочинок і т. ін. З особливим інтересом читаються рядки, де наведено цитати з епістолярю поміж членами родини Грушевських. Наприклад, атмосферу свого роду «родинної фортеці» Грушевських, якоїсь особливо щемливої ніжності, душевної теплоти (можливо, навіть надміру емоцій) читач може відчувати з реплік одного з листів Марії Сильвестрівни до свого чоловіка, процитованих у рецензованій книзі: «Мій найдорожеченький Котусю, Тусюню мій маленький. Киця тебе цьомає і каже тобі па і від себе, і від Кулюнці. [...] Дороженький мій котунечку, уважай на себе і жий дуже вигідно, бо тобі й так вже сумненько, що не маєш коло себе своїх котятчок. Дороженький Котунечку, я тебе дуже люблю, ти

мій найдорожчий Тусюню і моя пташечка. Котуся тобі пише всі м'якенькі слова, які йно є і цюмає тебе дуже багато разів і за себе, і за Котуньцю. [...] Па, мій Котику, мій Мусюню. Твої Котуся і Котуньця» (с.185).

Безперечним здобутком авторів рецензованої праці варто вважати новаторський погляд на порівняно менше, ніж інші аспекти біографії, досліджену в спеціальній літературі діяльність львівського професора у царині викладання у Львівському університеті та підготовки ним власної наукової школи¹. Наведено чимало фактів, які показують значну популярність викладів М.Грушевського серед студентства, у тому числі й неукраїнського, і це попри постійні перешкоди, які йому чинилися з боку польської адміністрації університету. Автори відзначають певне ігнорування ним риторичного аспекту викладів (зумовлене передусім елементарним браком часу на підготовку), яке з надлишком компенсувалося його роботою з молоддю під час семінарських занять, колоквиумів, неформальних студій у нього вдома (т. зв. *privatissima*). Тут вчений «цілком перевтілювався у жвавого та товариського співбесідника» (с.110), плекаючи як наукову вимогливість, так і психологічно-комфортний стиль спілкування з молодими адептами історії (с.108–112). Цим самим підважений поширений в літературі погляд (базований на обмеженій джерельній основі) про буцімто його недостатню майстерність як педагога. Значною мірою саме завдяки «батьківському» стилю М.Грушевського (який, за вдалим спостереженням авторів, львівський професор наслідував у свого учителя В.Антоновича), з найбільш талановитих й зацікавлених студентів було сформовано його львівську історичну школу з її демократичними традиціями. Вони виявлялися «в усіх сферах її функціонування: міжособистісній комунікації, обговоренні наукових проєктів, способах і формах їх реалізації та презентації», а також у культурі вирішення конфліктних ситуацій: «Свої рації сторони з'ясовували відверто, будучи налаштованими на швидке подолання суперечностей, адже всіма представниками школи визнавалася цінність спільної наукової праці та досягнення ідеальної мети модернізації української науки» (с.114).

Високим рівнем переконливості та глибиною осягнення проблеми відзначається понад 50-сторінковий розділ «Між Львовом та Києвом», в лапідарній назві якого вдало схоплено лейтмотив громадсько-політичної діяльності, і, як здається, навіть більше – визначальний напрям докладання інтелектуальних зусиль М.Грушевського впродовж 1905–1914 рр. В цій частині книги йдеться насамперед про його подвижницьку працю, спрямовану на «склеювання» розділених політичними та духовними кордонами українських земель. Авторам рецензованої книги вдалося аргументовано довести справедливості слів І.Крип'якевича про те, що «увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі – невсипуща праця для всіх частин української землі» (с.191). Водночас слушно констатовано, що національне служіння М.Грушевського не було одностайно прихильно зустрінуте й оцінене і в Галичині, і в Наддніпрянщині. В обох частинах України історик наразився на протидію своїм національним ініціативам та опозицію окремих діячів, які «не бажали приймати його бачення шляхів, методів, а найбільше – темпів суспільно-політичної боротьби» (с.238). Варто зауважити, що у зазначеному розділі автори не зраджують відстороненому способу писати про дражливі та суперечливі сторінки життєвого шляху їхнього героя. Проте наведені аргументи про рації М.Грушевського та його опонентів схиляють, на наш погляд, до визнання слушності саме Михайла Сергійовича. Як показано в цій частині книги, фактично каменем розбрату були історикові принципівість та прагнення прискорити млявий перебіг суспільно-політичних змін, а не хибність його соборницьких проєктів та дій.

В більш критичному світлі розглянуто діяльність великого українця в завершальних розділах книги, в яких йдеться про його занурення у вир революційних та післяреволюційних перетворень, з виділенням еміграційного «антракту». Це й не дивно,

¹ На сьогоднішній день ця тема найбільш ґрунтовно розкрита в монографії В.Тельвака та В.Педича (див.: *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л., 2016. – 440 с.).

адже М.Грушевському волею обставин довелося відігравати соціальні ролі, до яких не готувався: лідера новонародженої України, політичного емігранта, науковця в тоталітарній державі.

Один із найбільш цікавих своїми спостереженнями та ідеями розділів – «Український державотворчий проект» – присвячено визначенню місця М.Грушевського в подіях Української революції. Тут подано різноаспектне бачення його діяльності як одного із керманців усталення Української державності упродовж березня 1917 – квітня 1918 рр. та переходу до ролі пасивного спостерігача, а згодом – виїзду в еміграцію. Обґрунтовано його небуденні організаційні здібності, рішучу, проте водночас раціональну і виважену поведінку в умовах фактичного відкидання Тимчасовим урядом прагнень української революційної демократії. Показано, наскільки важко тогочасним українським політикам було домогтися визнання автономії України у складі постімперської Росії, яка, проголошуючи демократичні гасла, у взаєминах з національними утвореннями фактично трималася в річищі старого імперського курсу. На слушну думку авторів, М.Грушевський навіть у перші місяці 1918 р., за нових обставин війни УНР із більшовицькою Росією та проголошення незалежності, залишався на автономістично-федералістській платформі (фактично, як справедливо зауважено, на конфедералістській (с.350–351)). Щоправда, на наш погляд, варто було не лише констатувати збереження М.Грушевським вірності ідеї входження України до складу «інших федеративних утворень, аж до світових» (с.350). Було б добре, аби автори виклали власне бачення причин такої чіпкості зазначених переконань лідера УНР, що радше суперечили логіці тодішнього національного державного будівництва та тогочасних геополітичних змін. Як на нашу думку, на сьогодні найбільш слушне пояснення феномену федералізму М.Грушевського запропонував Т.Стриєк. Польський історик твердить про те, що в основі всієї системи суспільно-політичних поглядів історика «лежала універсальна ідея соціальної рівності»². М.Грушевський «поділяв характерне для есерів переконання, що ідея справедливого соціального ладу буде успішно реалізована лише в тому разі, якщо його побудують водночас у багатьох країнах. [...] Інакше кажучи, універсальну ідею солідарності експлуатованих людей в інших країнах він пов'язував із партикулярним успіхом революції у власній країні»³. Це й спрямовувало М.Грушевського до типового для тодішніх європейських революціонерів бачення майбутнього Європи як федерації визволених від соціального поневолення і рівних націй, а не до стратегії повної незалежності України⁴.

На відповідних сторінках рецензованої книги читач знайде чимало критичної до їхнього героя інформації, яка не вписується в образ такого собі «батька революційної України». Зокрема констатовано брак політичного досвіду у М.Грушевського та інших провідників УНР в їхніх взаєминах із прагматичними репрезентантами інтересів центральноєвропейських імперій. Ідеться насамперед про політичну короткозорість і «наївність» в сенсі сподівань на те, що демократичні сили в Німеччині примусять німецьке військове командування переглянути їхню політику в Україні (с.338–339, 343, 353). Наведено численні факти ігнорування українським урядом проблем, пов'язаних із приходом німецько-австрійських військ, замовчування реального стану речей, коли прилюдно від М.Грушевського та інших урядовців проголошувалося про «безкорисливу допомогу» від військ нових союзників УНР, в яку насправді мало хто з лідерів молодого держави вірив (с.340, 341, 345–347). У зазначеному розділі наведено цікаві міркування про феномен «мовчання» М.Грушевського в період гетьманату П.Скоропадського (с.356–367), а потім – про відновлення його політичної активності у перші місяці після приходу до влади Директорії УНР (с.368–374). Автори доказово твердять про «політичну ізоляцію» голови Української Центральної Ради в часи «2-ої» УНР, яка була зумовленою цілою низкою чинників: взаємною неприязню поміж істориком та провідними політиками тогочасної України (С.Петлюрою,

² Стриєк Т. Невловні категорії. Нариси про гуманітаристику, історію і політику. – К., 2016. – С.136.

³ Там само. – С.138.

⁴ Там само.

В.Винниченком), нереалістичною оцінкою М.Грушевським нової політичної ситуації (прагненням і далі відігравати визначальну роль у таборі національних сил, реанімувати УЦР і продовжувати її ліву політику), його небажанням визнати власну провину в прорахунках 1917–1918 рр.

Одне із ключових дискусійних питань про світобачення М.Грушевського – ставлення історика до більшовицької влади, адже воно вирішальним чином вплинуло на його особисту долю та долю його родини. Автори пропонують досить переконливі докази того, що колишній лідер УНР починаючи з 1920 р. наполегливо, всупереч гострим звинуваченням з боку різних груп української політичної еміграції у зраді, шукав компромісу з більшовицькою владою. Як доведено в книзі, М.Грушевський прагнув замирення з більшовиками не лише з практичних міркувань, а саме з недовільності протистояння з ними в умовах невдачі збройної боротьби та задля продовження праці на благо українського народу. Немало важили й суто ідеологічні мотиви. Як писав М.Грушевський в одному зі своїх листів, для нього актуальною залишалася ідея «рівняння на соціалістичну революцію», яку за тих обставин, на його думку, в Україні все ж уособлювали більшовики (с.388). При тому автори зауважують «наївність» історика у його намірах та спробах виправити більшовицьку диктатуру в Україні за допомогою залучення до радянського будівництва представників лівих українських партій, про що він неодноразово звертався до більшовицьких керівників УСРР (с.407–409). Проте в таких діях колишнього керівника УНР виявлялися не тільки його хибні сподівання на можливість демократизації більшовицького режиму, а й небажання загострювати взаємини з харківським урядом, адже це могло ускладнити надання допомоги голодуючим співвітчизникам на Наддніпрянщині (с.409). Про цей важливий аспект еміграційної діяльності М.Грушевського, який сам потерпав від матеріальної скрути (і його допомогу українцям західноукраїнських земель), також докладно ідеться у рецензованій книзі (с.389–391).

У завершальній частині розділу «Еміграційні поневіряння» розглянуто все ще дискусійну проблему обставин повернення вченого в більшовицьку Україну (с.411–413). Показано, наскільки важким для М.Грушевського був цей вибір, і наскільки мінливими були чинники, які на нього впливали. Ці сторінки рецензованої монографії є свого роду відповіддю авторів окремим сучасникам Михайла Сергійовича та пізнішим дослідникам в їхніх спробах встановити певний вирішальний фактор, який зумовив його повернення в УСРР. Зацікавленого читача автори цілком слушно відсилають до найважливіших спеціальних досліджень феномену рееміграції М.Грушевського (с.414–415).

Ключові аспекти останнього етапу життєвого шляху історика розглянуто в розділі «В УСРР: протиборство із системою». Як здається, лейтмотив авторської оповіді в цій частині рецензованої книги полягає у з'ясуванні моделей співіснування М.Грушевського з більшовизмом та, з іншого боку, – логіки використання більшовицькими урядовцями європейської слави науковця у своїх політичних цілях. Михайло Сергійович показаний і як український учений, який намагався й далі служити, бути корисним Україні та її історичній науці (і по своєму бачив цю свою місію), і як людина, яка мала опікуватися родиною, і все це в умовах непевного, прохолодного, неприхильного, і врешті – відверто ворожого ставлення влади до себе. Таке ставлення було викликаним насамперед небажанням М.Грушевського засвідчувати вірогідними заявами свою підтримку більшовикам. Позиція історика говорила сама за себе: очевидно, що ні про яке його «перевиховання» в більшовицькому напрямку не могло бути й мови. Це посилювало його несприйняття у найвищих владних колах. До 1928 р. роздратування М.Грушевським стримувалося його роллю своєї протидії більш радикальній у своєму запереченні більшовицької системи групі у керівництві ВУАН на чолі із С.Єфремовим. Тож, на думку авторів, Михайло Сергійович «здавався чи не єдиною на академічному терені особою, здатною очолити ВУАН, стати якщо не слухняною, то хоча б керованою перехідною постаттю на шляху опанування цією важливою установою» (с.441). Щоправда, як на наш погляд, у

рецензованій праці дещо перебільшено рівень схильності М.Грушевського до взаємодії з більшовиками. Зокрема важко погодитися з твердженням про «сервілізм» промови вченого на одному із важливих для поступового утвердження владного контролю над ВУАН засідань Укрголовнауки в січні 1926 р. (с.437). Це важко зробити й тому, що автентичний текст цього виступу не виявлено в архівах (с.438), а текст, опублікований у більшовицькому офіціозі «Пролетарская правда», навряд чи може розглядатися як цілком аналогічний тому, що насправді сказав історик. Утім, не можна не визнати слушності авторів в їхньому баченні діяльності М.Грушевського в напрямку захисту перед владою своїх позицій як «не завжди коректної» (с.461).

Зрештою, як на думку рецензента, найбільш аргументовано до сьогодні мотивацію поведінки М.Грушевського в радянську добу у його взаєминах із владою, а також із середовищами тогочасних українських інтелектуалів потрактував у досить давній своїй публікації І.Верба. У ній він ретельно проаналізував вразливу для критики сучасників і контраверсійну з погляду дослідників «сімейну політику» М.Грушевського, яка полягала в згуртуванні, лобюванні й кар'єрному просуванні в установах ВУАН близько 10 родичів історика. І.Верба прийшов до висновку, що така на перший погляд «приземлена» діяльність історика була викликана передусім ідейними міркуваннями: вона потрібна була Михайлові Сергійовичу «для відстоювання інтересів вільної української історичної науки і захисту її від відвертої насильницької комунізації», «давала йому змогу творити й здійснювати широкі наукові плани» (і «при цьому він, безсумнівно, керувався не особистими інтересами»). Згідно з твердженням дослідника, в основі всієї діяльності М.Грушевського була «турбота про те грандіозне будівництво, яке він розпочав в українській історичній науці, і яке, на жаль, внаслідок репресій так і не було завершено»⁶.

Звернемо увагу також ще на один проблемний момент. Як на нашу думку, не зовсім вдало з'ясовано питання про розгортання критики, а згодом й ідеологічного цькування М.Яворського. Не бачимо нічого «дивного» (с.478) у започаткуванні в травні 1929 р. політичної кампанії проти лідера марксистських істориків в тогочасній Україні. На наш погляд, у «справі Яворського» річ не у тонкощах «методології» цього історика, зокрема «схематизмі» та «примітивності» положень його схеми історії України, як це виглядає в рецензованій книзі (с.478–481). За риторикою про хиби методології недавно впливового в УСРР історика ховалися більш прозаїчні речі, які, ймовірно, усвідомлюються авторами, але, на жаль, не проговорюються. Мова про фактично національну спрямованість текстів М.Яворського, які, попри разучі сенсові відмінності від праць того ж таки М.Грушевського, в цьому питанні були суголосними. І тому і М.Яворський, і М.Грушевський, і сотні інших українських істориків, які трималися таких поглядів, з драстичною зміною суспільно-політичної ситуації на зламі 1920–1930-х рр., зі встановленням над професійною історіографією в УСРР жорсткого політичного контролю та примусовим утвердженням російськоцентричних історичних підходів були приречені на ідейну й інтелектуальну дискредитацію, а більшість – і на політичні репресії (що сталося, як відомо, й з М.Яворським).

Зауважено й декілька незначних фактичних неточностей, які, ймовірно, закралися в текст переважно через технічний недогляд. До Праги родина Грушевських прибула не 18 квітня 1920 р. (с.375), а на рік раніше, і місто було все таки не «чеською столицею» (с.375, 376), а столицею Чехословаччини. Серед осіб, які вітали М.Грушевського з його 60-ти річчям, був й академік, історик права Оникій (Іоанникій, Йоаникій) Малиновський, названий «академіком М.Малиновським» (с.448). І Всесоюзна конференція істориків-марксистів була проведена не у грудні 1928 р. (с.477), а 28 грудня 1928 – 4 січня 1929 рр.⁷

⁵ Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.144.

⁶ Там само.

⁷ Див.: Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов: 28/XII, 1928-4/I, 1929. – Т.2. – Москва, 1930. – 624 с.

Підіб'ємо підсумки. Поза сумнівом, книга Р.Пирога й В.Тельвака належить до рідкісного типу наукових студій, які рівною мірою задовольняють і широку читачську аудиторію, і вимогливого професійного історика. На це «працюють» і високий її дослідницький рівень, і легкий «неакадемічний» стиль викладу, і добра забезпеченість ілюстративним матеріалом. Маємо якісний інтелектуальний продукт у вигляді ґрунтовно задокументованого, багатовимірного і виваженого зображення «трудів і днів» визначного українського історика.

За всіх своїх новаторських моментів рецензована праця не претендує на глобальну ревізію проблеми. Як уявляється, її наміри скромніші: книга Р.Пирога і В.Тельвака заохочує читача до самостійного пошуку істини (адже ж улюбленим кредо і самого М.Грушевського було біблійне «пізнайте істину і вона визволить вас»). Вона ж усім своїм змістом, ба навіть стриманою інтонацією доводить оманливість принадлих (тому що зневажливих) і простих (тому що здавалося б явних), але насправді примітивізованих інтерпретацій постаті цього видатного українського діяча, розповсюджених в історичних медіа, «масовій» історії та подекуди й у фахових дослідженнях. Серед таких назвемо, наприклад, міф (зрозуміло, що тут ідеться про побутове розуміння цього багатозначного поняття) про Грушевського-прикру (скандальну) людину, про Грушевського-антидержавника, або такий зовсім вже екзотичний витвір, як міф (радіше наклеп) про Грушевського-хабарника.

На завершення наважимося на два побажання шановним авторам рецензованої книги в аспекті їхніх подальших студій над М.Грушевським. Перше з них – суто меркантильне. Безсумнівною є необхідність нових видань спільної праці Р.Пирога і В.Тельвака. Разом із тим, можливо, варто подумати про «оптимізацію» (якщо застосовувати евфемізм від сучасних державотворців) ціни майбутніх перевидань, адже вартість нинішнього у книгарнях сягає майже 1000 грн (зрозуміло, що шановні колеги не мають стосунку до визначення структури його собівартості, але, імовірно, певним чином можуть таки впливати на просування свого дослідження на книжковому ринку). Друге ж побажання, навпаки, може здатися дещо ідеалістичним. Як на нашу думку, сучасний рівень знань та розуміння діяльності М.Грушевського і сформованість середовища дослідників-грушевськознавців дозволяють ставити питання про «тотальну» біографію нашого видатного історика (наприклад, у стилі знаного життєпису Людовіка Святого авторства Ж. Ле Гоффа), в якій би знайшла відображення і власне біографія (творчий шлях, активність у громадсько-політичній сфері, приватний простір тощо), й історія сприйняття великого українця сучасниками, і різноманітні виміри його посмертної рецепції (від наукових до міфологічних та легендарних) аж до сьогоднішнього дня. Самоочевидно, що Р.Пиріг і В.Тельвак могли би стати до керма авторського колективу такого проекту. В будь-якому разі – бажаємо їм творчої наснаги!

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. М.Ковальського,
Національний університет «Острозька академія»
(Острор, Україна), vitaliiaremchuk@gmail.com